

HASAN EFENDİ CAMİİ

köşk kısmının kemer biçimi de bunun sonradan yapılmış bir ekleme değil Türk sanatının klasik dönemine, yani esas caminin inşa edildiği yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Ayverdi'nin hâlâ akşam ezanının okunduğunu belirttiği bu kısmın, cemaatin çok olduğu yaz aylarında avluda namaza duranlar için minber olarak kullanılmış olması ihtimali de kible yönü bulunmadığından söz konusu değildir.

Hasan Efendi Camii önünde, üzerleri kubbe ile örtülü üç birimli bir son cemaat yeri vardır. Tunç bilezikli, baklavali başlıklı dört sütuna oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerden ortadaki diğerlerine göre daha geniş çaplıdır. Son cemaat yerinden harime geçit veren cümle kapısı da alışılmamış biçimde bir kemerin içindedir. Esas kapı kanatları üstündeki yayvan kemerin tepesinde kitâbe yer almıştır. Bunları çerçeveleyen büyük kemer ise barok profilli içbükey ve dışbükey bir alt kenar süslemesine sahiptir.

Cami dıştan kenarı 10 m. olan bir kare biçimindedir. Her cephesinde mevcut ikişer, ayrıca ana kubbenin kasnağındaki sekiz pencereden ışık alması düşünülmüş, fakat sağ yan cephesindeki pencere buraya bitişik olan türbeye açılmıştır. Harimi 8,40 m. çapında üstü kurşun kaplanmış bir kubbe örter. Kare mekândan kubbe yuvarlağına geçiş için köşelerde tromplar kullanılmış, bunların alt uçlarında bulunan kemer başlangıçlarındaki konsollar birkaç dizi mukarnasla bezenmiştir. Mihrap mermerden olup kavsarası mukarnaslıdır. Minber de mermerden oymalı olarak işlenmiştir.

Hasan Efendi Camii'nin esas minaresi sağ tarafındaki köşeye bitişik olarak yapılmıştır. Girişi içeriden olup cami kitlesine aynı taraftan bitiştirilen türbe ile de bağlantılıdır. Cami, minare kürsüsü ve türbenin birbirine yapışık olarak âdeta girift bir halde yerleştirilmesi de Türk mimarisi bakımından alışılmamış bir plan özelliğidir. Bu durum, bu iki unsurun caminin inşasından sonra peyderpey değil aynı zamanda planlanarak yapıldığına delil sayılabilir. Kesme taştan olan, Ayverdi'nin kaydettiği ölçüye göre 26 m. boyundaki minare bütün Rumeli'de yapılanlar gibi aşırı derecede uzundur.

Caminin sağ tarafına bitişik türbeye, kapı haline getirilmiş olan minare kürsüsü dibindeki bir pencereden geçilmekle beraber esas kapısı dışarıdan kürsü yanındadır. Üstü kubbeli olan bu yapı dü-

zensiz bir sekizgen biçimindedir. Dışarıya açılan kapının yer aldığı, diğerlerine göre çok daha dar olan kenar sayılmadığında türbe içten yedi kenarlı bir görünüme sahiptir. Acaba burada tam açığa vurulmadan bir Bektaşîlik sembolizmi mi düşünülmüştür? Varna'nın kuzeyindeki Akyazılı Sultan Tekke ve Türbesi'nde, bütün elemanlar yedi köşeli inşa edilmek suretiyle böyle bir mimari sembolizm açıkça belli edilmiştir (bk. AKYAZILI SULTAN ÂSİTÂNESİ). Türbenin içinde iki sandukanın varlığına işaret eden Ayverdi, caminin kible duvarı önünde uzanan hazîrede çok sayıda mezar bulunduğunu bildirmektedir.

Ayverdi gerek makalesinde gerekse kitabında, sağ tarafına bitişik olan türbeden dolayı bu caminin "yan kanatlı" camilere benzediğine işaret etmişse de bizim "tabhâneli" veya "zâviyeli" camiler olarak adlandırdığımız bu tiple Hasan Efendi Camii arasında hiçbir benzerlik yoktur.

1974-1975 ve 1992-1996 yıllarındaki eski Türk eserleri katliamından sonra ne durumda olduğu bilinmeyen Hasan Efendi Camii, tek kubbeli ibadet yerleri biçiminde basit planlı bir yapı olmakla beraber avlu kapısı üstündeki minber şeklinde minaresi ve bedenine bitişik türbesiyle Osmanlı dönemi Türk mimarisinde özel bir yere sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, II, 210-215; a.mlf., "Turski natpisi iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine", *POF*, sy. 3-4 (1952-53), s. 482-484; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mîmârî Eserleri*, II/3, s. 14-17, rs. 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42; a.mlf., "Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları", *VD*, III (1956), s. 215, rs. 122-123; Amir Pašić, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina*, Istanbul 1994, s. 213; Alija Bejić, "Spomenici osmanlijske arhitekture Bosne i Hercegovine", *POF*, sy. 3-4 (1952-53), s. 229-298; a.mlf., "Banja Luka pod Turksom vladavinom. Arhitektura i teritorijalni razviktak grada u XVI i XVII vijeku", *Naše Starine*, I, Sarajevo 1953, s. 91-116; Feridun Emecen, "Banaluka", *DİA*, V, 51.

SEMAVİ EYİCE

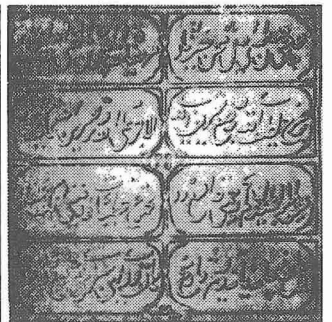
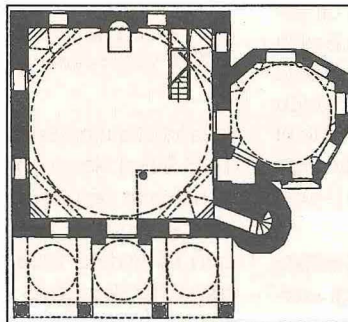
HASAN FEHMİ EFENDİ

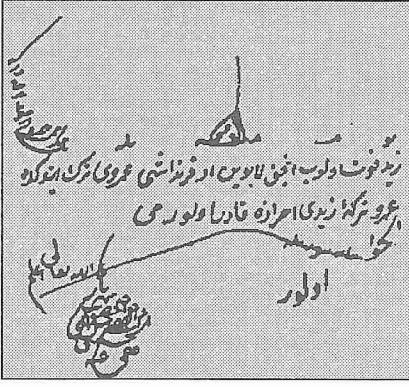
(ö. 1298/1881)

Osmanlı şeyhülislâmı.

1210'da (1795-96) Akşehir'de doğdu. İlgilni Osman Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini burada yaptıktan sonra öğrenimine Konya'da devam etti. Daha sonra arkadaşları Kara Halil Efendi ile birlikte İstanbul'a gitti; Vidinli Mustafa Efendi'nin derslerine katıldı. Bu sırada açılan ruûs imtihanında birinci olarak Ayasofya Camii'nde ders vermeye başladı. Bu derslerdeki başarısıyla dikkati çekerek Şehzade Abdülaziz'in kavâid ve edebiyât-ı Arabiyye dersleri hocalığına tayin edildi. 1263'te (1847) ibtidâ-i hâric derecesiyle müderris oldu, ardından diğer merhaleleri de katederek müslîle-i Sahn'a ulaştı. 1275'te (1858-59) ders vekili oldu. Abdülaziz'in tahta çıkması ile birlikte itibarı ve mevkii yükseldi; 29 Ramazan 1278 (30 Mart 1862) tarihli bir irâde-i seniyye ile muallim-i sultânî unvanını aldı. Bir yıl sonra kendisine Mekke pâyesi tevcih edildi; 13 Aralık 1863'te Muğla kazası arpalık olarak verildi ve 20 Aralık'ta Anadolu kazaskerliğine getirildi.

1863'te Abdülaziz'in Mısır seyahatine muallim-i sultânî sıfatıyla katılan Hasan Fehmi Efendi, burada Ezher hatiplerinden İbrâhim es-Sekkâ ile tanışıp sohbet etme imkânı buldu. Kendisine 1864'te Muğla kazası bedeli, 1866'da Alâiye kazası niyâbeti, kısa bir süre sonra Isparta kazası bedeli, Ocak 1868'de de Rumeli kazaskerliği pâyesi verildi. Nihayet 7 Muharrem 1285'te (30 Nisan 1868), Hacı Mehmed Refik Efendi'nin Meclis-i Âli üyeliğine seçilmesiyle boşalan şeyhülislâmlık makamına tayin edildi. Böylece Hoca Sâdeddin ve Seyyid Feyzullah Efendi'den sonra muallim-i sultânî ve şeyhülislâm unvanlarını birlikte taşıdığı için "câmiu'r-riyâseteyn" unvanını alan üçüncü ve sonuncu şeyhülislâm oldu.

Hasan Efendi
Camii'nin
planı ve
kitâbesi

Hasan Fehmi Efendi'nin mirasla ilgili bir fetvası (*İlmiyye Salnâmesi*, s. 601)

Âlî Paşa'nın beşinci sadâretine rastlayan Hasan Fehmi Efendi'nin şeyhülislâm-lık dönemi içtimaî, siyasî ve kültürel çalkantılar içerisinde geçti. Batılılaşma ve reform hareketleri sebebiyle meşihat makamının hukuk ve eğitim yetkilerinin iyice kısıtlanmak istenmesine karşı giriştiği mücadele sonuçsuz kaldı. Hatta Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye bünyesinde Ahmed Cevdet Paşa'nın reisliğinde başlatılan *Mecelle*'yi tedvin çalışmaları, bir yandan aşırı Batı taraftarlarının muhalefetiyle karşılaşırken öte yandan yetkilerinin kısılmasından rahatsız olan şeyhülislâm ve taraftarı ulemânın engellemesine mâruz kaldı. Bu arada Sultan Abdülaziz'in daveti üzerine 1870'te İstanbul'a gelen Cemâleddîn-i Efgânî'nin büyük ilgi görmesi ve bilhassa medreseye alternatif gibi görülen Dârülfünun'un açılışına katılıp bir konuşma yapması, medrese mensuplarıyla birlikte Hasan Fehmi Efendi'nin de tepkisine sebep olmuştur. Efgânî'nin Meclis-i Maârif üyesi seçildikten sonra ortaya koyduğu teklifler ve ileri sürdüğü fikirler şeyhülislâmın kendisine karşı olan düşmanlığını daha da arttırdı. Nihayet Hoca Tahsin Efendi'nin öncülüğünde düzenlenen halka açık konferansların birinde Efgânî'nin felsefeyi ve nübüvveti sanatları arasında gösteren bir ifade kullanması muhaliflerine bekledikleri fırsatı vermişti. Hasan Fehmi Efendi hemen harekete geçerek bu sözü sebebiyle onu tekfir etti, ayrıca vâiz ve hatipler aracılığıyla halkı onun aleyhinde kıskırttı. Hasan Fehmi'ye destek olmak üzere ders vekili Halil Fevzi Efendi de Cemâleddîn-i Efgânî hakkında *es-Süyûfü'l-kavâîf* adlı bir risâle yazdı (*DîA*, X, 457). Hasan Feh-

mi Efendi, kendisini tutan Sadrazam Âlî Paşa'nın ölümünden on gün sonra 17 Eylül 1871'de görevinden alındı.

4 Cemâziyelâhir 1291'de (19 Temmuz 1874) ikinci defa meşihat makamına getirilen Hasan Fehmi Efendi, *Mecelle*'nin tedvininde epeyce yol katetmiş olan Cevdet Paşa'ya karşı eski olumsuz tutumunu devam ettirdi; özellikle *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti*'nin Bâb-ı Meşihat'ten Bâbiâli'ye nakledilmesinden dolayı onu suçladı. Bir yıl on ay kadar süren bu ikinci meşihatının önemli bir kısmı Mahmud Nedim Paşa'nın sadâreti dönemine rastlar. Bu sırada ortaya çıkan Hersek isyanı, yabancı güçlerin müdahalesinin had safhaya ulaşması, Bulgaristan ihtilâli, Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesi Osmanlı toplumunda endişe doğurmuş, bütün bunlardan dolayı Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile aynı kabinede yer alan Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi suçlanmıştı. Muhtemelen Midhat Paşa'nın da rolü ile 10 Mayıs 1876'da Fâtiha, Beyazıt ve Süleymaniye medreseleri talebelerinin ayaklanıp Bâbiâli önünde sadrazamla şeyhülislâmın azlını istemeleri üzerine kendisine bağlı medrese talebelerinin isyanına engel olamadığı, ayrıca yalnız kendi taraftarlarını terfi ettirip yeteneksiz kimselere görev verdiği, ulemâ ve talebe tarafından tutulmadığı gibi gerekçelerle hem kendisi hem de sadrazam 16 Rebülâhîr 1293'te (11 Mayıs 1876) azledildi. Arapça ve Farsça'ya vâkîf, fıkıh, kelâm, Arap edebiyatı ve mantık konularında derin bilgi sahibi olan Hasan Fehmi Efendi 1877'de Medine'ye gönderildi (BA, İrade-Dahiliye, nr. 63332) ve orada vefat etti.

Eserleri. Çeşitli konularda Arapça eserleri bulunan Hasan Fehmi Efendi'nin risâlelerinden bazıları, oğlu Ali Haydar ez-Zühdi Efendi ve diğer müelliflerin eserleriyle birlikte "mecmûatü'r-resâil" tarzında taşbaskı olarak 1285 (1868) ve 1292 (1875) yıllarında İstanbul'da basılmıştır. Hasan Fehmi Efendi'nin başlıca eserleri şunlardır: A) Mantık. 1. *el-Şâhidetü'l-Azîziyye*. Müellif bu manzum risâleyi Sultan Abdülaziz'e takdim etmiş olup matbu nüshada (İstanbul 1285) eserin adı belirtilmediği gibi kütüphane kayıtlarında da farklı isimlerle zikredilmektedir (meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2178). Hasan Fehmi Efendi daha sonra eserine bir şerh yazarak bu şerhe Abdülaziz'in oğlu Yûsuf'a nisbetle *Yûsufiyye* adını vermiştir (İstanbul 1292). Eserin kıyas bahsi Yem-

lihazâde Kâmil Efendi tarafından ayrıca şerhedilmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, I, 216). 2. *Risâle fi'l-manâhik*. Üç bölümden (fen) oluşan risâlenin matbu nüshası üzerinde adı ve müellifi kaydedilmemişse de Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde mevcut (Öğüt, nr. 852/2) matbu nüshasının (İstanbul 1292) ilk sayfasında kurşun kalemle bu isme yer verilmiş ve müellifin adı yazılmıştır. 3. *Hâşiye 'alâ emşileti'd-Dürri'n-nâci* (İstanbul 1285). *İsâğûcî* şerhi *ed-Dürri'n-nâci* üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Bazı kayıtlarda Hasan Fehmi Efendi'ye nisbet edilen *Risâle fi'l-kazıyyeti'l-muntâzıla* da (bk. Süleymaniye Ktp., Hasan Hayri – Abdullah Efendi, nr. 107/9) bu eserdir.

B) Arap Dili. 1. *İrşâdü'l-mübtedî 'ale'l-Birgivi* (İstanbul 1285). Birgivi'nin *el-'Avâmil* adlı eserinin şerhidir. 2. *er-Ravzâtü'l-hâkâniyye* (İstanbul 1285). Sultan Abdülaziz'e takdim edildiği için bu adla anılan risâle üç bölüm (ravza) olup birinci bölümde meânî, ikinci bölümde beyân, üçüncü bölümde bedî konuları ele alınmıştır. 3. *en-Netâyicü's-sultânîyye* (İstanbul 1285). İki bölümden (fen) oluşan eserin birinci bölümü vaz' ilmine, ikinci bölümü münazara âdâbına ayrılmıştır. 4. *Ta'lika 'alâ Şerhi'l-İşâm 'ale'r-Risâleti'l-vaz'îyye li'l-İcî* (İstanbul 1285). 5. *Risâle-i "felizâlik"* (İstanbul 1285).

C) Ruûs İmtihânı Risâleleri. 1. *Risâletü'l-İmtihân li'r-ru'ûs* (İstanbul 1275). 1275 (1858) yılında ruûs imtihanına girecek adaylar için hazırlanan risâle, dönemin şeyhülislâmı Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi'nin isteği üzerine kaleme alınmıştır. 2. *Mir'âtü efkârî'r-ricâl li-yetemeyyeze erbâbü'l-kemâl* (İstanbul 1280). Devrin şeyhülislâmı Mehmed Sâdeddin Efendi'nin isteği üzerine yazılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında (Tırnovalı, nr. 1736) Hasan Fehmi Efendi'ye *Risâle-i İhtikâriyye* adlı bir imtihan risâlesi daha nisbet edilmekteyse de bu risâlenin 1289 (1872) yılında Asâkir-i Şâhâne Alayından ruûs imtihanını kazananları belirlemek üzere Hasan Fehmi Efendi'nin isteği üzerine Filibeli Halil Fevzi Efendi tarafından yazıldığı tesbit edilmiştir.

D) Kelâm. 1. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id*. Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâ'id* adlı eserinin hâşiyesi olup yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Yozgat, nr. 344, 117 varak). 2. *Ta'lika*. Abdülhakîm es-Siyâlkütî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id*'i üzerine yapılmış bir ta'lik çalışmasıdır. 3. *er-Risâle*

HASAN FEHMİ EFENDİ

fî keyfiyyeti îmânî Fir'avn. Firavun'un imanı konusunda Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşünü savunmak üzere kaleme alınmıştır (son iki risâle için bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 216).

Hasan Fehmi Efendi'nin ayrıca on iki bölümden meydana gelen tamamlanmamış bir eseri, *Şerh 'alâ şalâti'l-feyziyye li's-Şeyhi'l-ekber* adlı basılmamış bir risâlesi, Arapça bir divançesi ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin bir münâcâtına tahmisi bulunduğu kaydedilmekte olup (a.g.e., a.y.) sonucusu diğer bazı risâleleriyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 1285).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, YEE, nr. 1170, Ks. 31; BA, İrade-Dahiliye, nr. 63332; Lutfî, *Târîh*, XII, 7-8; Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 228; *İlmîyye Salnâmesi*, s. 599-601; *Osmanlı Müellifleri*, I, 216-217; Abdurrahman Şeref, *Târîh Musâhabeleri*, İstanbul 1340, s. 306-307; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul 1944, III, 142-143; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 204, 235; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 199-201; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dâru'l-fünûn Tarihçesine Giriş", *TTK Belleten*, LIV/210 (1990), s. 728-730; "Hasan Fehmi Efendi", *TA*, XIX, 12; B. Lewis, "Hasan Fehmi", *EJ* (İng.), III, 250-251; Hayreddin Karaman, "Efgânî, Cemâleddin", *DİA*, X, 457.

MEHMET İPŞİRLİ - İLYAS ÇELEBİ

HASAN FEHMİ PAŞA

(1836-1910)

Osmanlı âlimi ve devlet adamı.

Batum'un Murâdiye kasabasında doğdu. Babası Hacıoğlu Şerif Molla'dır. Genç yaşta İstanbul'a giderek özel hocalardan Arapça, Farsça, Fransızca öğrendi ve hukuk tahsili gördü. 1858'de Tercüme Odası'na memur olarak girdi. Çeşitli ticaret mahkemelerinde üyelik yaptı. Aynı zamanda *Takvîm-i Ticâret* ve *Ceride-i Havâdis* gazetelerinde yazılar yazdı. 1868'de Ticaret Meclisi başkanlığına getirildiyse de Mahmud Nedim Paşa'nın sad-

Hasan
Fehmi
Paşa

razamlığı sırasında bu görevinden azledildi (1871). Bir süre dava vekilliği (avukatlık) yaptı. I. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'dan mebus seçildi (1877).

Meclis-i Meb'ûsan Başkanı Ahmed Vefik Paşa'nın hükümetin bir sözcüsü gibi davranmasını şiddetle eleştiren Hasan Fehmi, mebusların serbestçe konuşmaları hususunda yaptığı çıkışlarla dikkati çekti. Meclisin ikinci yasama yılında Ahmed Vefik Paşa'nın yerine meclis başkanlığına seçilince meclis müzakerelerinde gündem dışı konuşmalara daha çok izin verdi. II. Abdülhamid'in meclisi tatil etmesinden sonra (13 Şubat 1878) Osmanlı-Rus Harbi dolayısıyla göç edenlere yardım etmek üzere padişahın başkanlığında kurulan komisyonda bir müddet başkan yardımcısı olarak çalıştı. Haziran-Kasım 1878 tarihleri arasında Hazine-i Hâssa nâzırlığı yaptı. Aynı zamanda kurucuları arasında yer aldığı Mekteb-i Hukuk'ta 1878-1881 yıllarında ticaret hukuku ve devletler hukuku dersleri verdi. Said Paşa'nın 1879'daki birinci ve 1880'deki ikinci başvekalâetinde Nâfia nâzırı olarak görev yaptı.

Hasan Fehmi Paşa 1881'de vezirlik rütbesine terfi ettirildi. Daha sonra Adliye nâzırlığına getirildi ve bu görevde iken Mısır meselesinin halli için fevkalâde memuriyetle Londra'ya gönderildi (29 Aralık 1884). 11 Mayıs 1890'da rûsûmat emini, 1892'de Aydın ve 1895'te Selânik valisi oldu. Daha sonra tekrar rûsûmat eminiliğine ve ardından da Dîvân-ı Muhâsebât başkanlığına tayin edildi. 1897'de Yunan Savaşı'nın sona ermesi üzerine barış antlaşmasını imzalayacak heyete ikinci delege olarak katıldı.

II. Abdülhamid döneminde çeşitli görevlerde bulunmasına rağmen İttihatçılar'la da iyi ilişkiler içinde bulunan Hasan Fehmi Paşa, 1908 inkılâbından sonra kurulan kabinelerde iki defa Adliye nâzırlığına, bir defa Şûrâ-yı Devlet reisliğine ve Meclis-i A'yân üyeliğine getirildi. I ve II. Meşrutiyet dönemlerinde hizmet etmiş bir "yaşlı genç Türk" olarak saygı gördü. Edirnekapı'daki evinde vefat eden Hasan Fehmi Paşa, Lâleli'deki Kemalpaşa Mescidi yanında bulunan aile kabristanına defnedildi.

Eserleri. 1. *Telhis-i Hukûk-ı Düvel* (İstanbul 1300). Müellifin Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu derslerin bir özeti mahiyetindedir. Kitabın basıldıktan sonra zararlı bulunarak toplatıldığı ve kendisinin de takdir edildiği söylenir. Eser bir mukaddime, bir methal ve iki kısımdan oluş-

maktadır. Yazar mukaddimedede eserin yazılış sebebini açıklamakta, dört bölümden oluşan methalde ise hukuk ilminin ve özellikle devletler hukukunun tarif ve taksimi, esasları, kaynakları ve tarihine dair bilgiler verilmektedir. Kitabın birinci kısmı "Hukûk-ı Sulh" ana başlığı altında yedi bölümden oluşmaktadır. Burada devletlerin hâkimiyet ve istiklâlleriyle eşitlikleri, mülki hakları, karşılıklı görevleri, aralarında çıkan anlaşmazlıkların hal şekli, antlaşmalar ve devletler özel hukuku gibi konular ele alınmaktadır. Osmanlı ülkesinde ecnebi imtiyazları konusu devletler özel hukuku bahsinde geniş şekilde incelenmektedir. İkinci kısım "Hukûk-ı Harb" ana başlığı altında dokuz bölümden meydana gelmektedir. Burada da savaşın sebepleri, ilânı ile hükümleri ve sonuçları, harbin meşrû ve gayri meşrû vasıtaları, savaşan taraflar arasındaki ilişkiler, tarafsızlık ve barış antlaşması gibi konular üzerinde durulmaktadır. Eserde bibliyografya bulunmamakta, ancak mukaddimedede kitaplarından faydalanılan birkaç Batılı hukukçunun adı zikredilmektedir. 2. Takrir ve lâyihası. Hasan Fehmi Paşa, 26 Cemâziyelâhir 1297 (5 Haziran 1880) tarihinde başvekalâet makamına bir takrirle ona ekli "Anadoluca İ'mâlât-ı Umûmiyyeye Dâir Lâyiha" adlı bir rapor sundu. Takrirdede, bir ülkede yollar ve limanlar yapıldan arzu edilen ilerlemenin tasavvur bile edilemeyeceği vurgulanmakta ve bayındırlık hizmetlerinin yerine getirilmesi için tedbirler önerilmektedir. Bunların içinde en çok yabancı sermaye üzerinde durulmaktadır. Hasan Fehmi Paşa lâyihasına kısa bir girişle başlamakta ve burada ülkenin ulaşım durumunu özetlemektedir. Dört bölümden oluşan lâyihanın birinci bölümünde şose yolları ele alınmakta ve çeşitli yerleşim bölgeleri arasında yapılacak yollar hakkında bilgi verilmektedir. İkinci bölümde demiryollarından bahsedilmekte, İzmit'ten başlayarak Bağdat'ta son bulacak demiryolunun yapımı maliyetiyle birlikte anlatılmaktadır. Üçüncü bölüm, büyük limanlar ve iskelelerle barınma limanlarına ayrılmıştır. Trabzon'dan Beyrut'a kadar bütün liman ve iskeleler ele alınarak mev-

Hasan Fehmi
Paşa'nın
Kemalpaşa
Mescidi
haziresindeki
türbesi -
Lâleli /
İstanbul